

ՋԱՎԱԽՔԻ ՀԻՄՆԱՀԱՐՑԸ

Ա. Ա. ՄԵԼՔՈՆՑԱՆ

Դեռևս Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին Անդրկովկասի զանազան ազգային-քաղաքական շրջանակներում լուրջ քննարկման խնդիր դարձավ երկրամասի նոր վարչատարածքային բաժանման հարցը, որի անհրաժեշտությունը հայ, վրացի և թաթար (ադրբեջանցի) գործիչները բացատրում էին ցարիզմի մտցրած նահանգային բաժանման մեջ ազգային-տարածքային գործոնի անտեսմամբ: Այդ քննարկումները վերսկսվեցին 1917 թ. փետրվարյան հեղափոխությունից հետո: 1917 թ. ամռանը վրաց մենշևիկները գտնում էին, որ Անդրկովկասի տարածքային բաժանման հարցում պետք է առաջնորդվել ազգագրական սկզբունքով, այսինքն՝ որտեղ գերակշռում է տրվյալ էթնոսը, այդ տարածքը պետք է միացնել տվյալ վարչամիավորին, ընդ որում, վիճելի տարածքների խնդրում անհրաժեշտ էր նկատվում հանրաքվեն: Այս ժողովրդավարական դիրքորոշումը ընդունելի էր նաև վրացական այլ կուսակցությունների համար¹: Նման արդարացի մոտեցումը կիսում էին հայ քաղաքական բոլոր շրջանակները: Այդ սկզբունքի կիրառման դեպքում Թիֆլիսի նահանգի կազմում եղած հայկական և գերազանցապես հայերով բնակեցված Բորչալուի (Լոռու հետ միասին) ու Ախալքալաքի գավառների և Ելիզավետպոլի նահանգի հարավ-արևմտյան հատվածի (Ղարաբաղ և Զանգեզուր) վարչական վերահսկման հարցը Երևանի նահանգին կդառնար անխուսափելի: Նախկին Երևանի նահանգի հետ այդ տարածքները կկազմեին 54 հազ. քառ. կմ² 1 մլն. 970 հազ. բնակչությամբ, որից հայեր՝ 1 մլն. 169 հազ., մահմեդականներ՝ 546 հազ., վրացիներ՝ 7 հազ. և այլն²:

1917 թ. գարնանից Պետրոգրադում իրավաբան Զուրաբ Ավալուլի գլխավորությամբ սկսեց գործել հատուկ հանձնաժողով՝ Անդրկովկասի վարչական վերաբաժանման հարցը քննարկելու համար: Այդ հանձնաժողովը որոշում ընդունեց Բորչալուի՝ Լոռու տարածքի 4/5-ը և Ախալքալաքի գավառը Թիֆլիսի նահանգից հանելու և ստեղծվելիք Ալեքսանդրապոլի նահանգին միացնելու մասին³: Միաժամանակ ընթացան նաև այլ խորհրդակցություններ, որոնցում հայերի շահերը ներկայացնում էին Ալ. Խատիսյանը և Ավ. Շահխաթունյանը⁴: Վերջինս ավելի ուշ հրատարակեց մի աշխատություն⁵, որում հիմնավորում էր ազգագրական սկզբունքով Անդրկովկասի վերաբաժանման նպատակահարմարությունը:

1 Հորիզոն, 1918, № 10:

2 ՀՀ Պատմության պետական կենտրոնական արխիվ (այսուհետև՝ ՀՀ ՊԱԿԱ), ֆ. 200, ց. 1, գ. 104, թ. 4—5: Ախալքալաքի գավառի տարածքը (բնակչության 72%-ը՝ հայեր), Մալկայի (Խրամի) և Տարածղուրի լճի շրջակա հայկական գյուղերով կազմում էր 3400 քառ. կմ (տե՛ս նույն տեղում, թ. 13):

3 Նույն տեղում, թ. 2—8: Եղավ նաև ենթահանձնաժողովի առաջարկը Ղարաբաղի և Զանգեզուրի գավառները՝ իրրե գերազանցապես հայերով բնակեցված տարածքներ, Ելիզավետպոլի նահանգի կազմից հանելու մասին: Սակայն ենթահանձնաժողովի մահմեդական ներկայացուցիչները հրաժարվեցին այդ փաստաթղթի տակ ստորագրել՝ իրենց քայլը պատճառաբանելով լիազորություններ չունենալու հանգամանքով (տե՛ս նույն տեղում):

4 Վ. Մելիքյան, 1917. Փետրվարյան հեղափոխությունը և Հայաստանը, Ե., 1997, էջ 119:

5 А. Шахатунян, Административный передел Закавказья, Тифлис, 1918.

1917 թ. սեպտեմբեր-հոկտեմբերին վրաց քաղաքական ուժերը, հատկապես ազգային դեմոկրատները, հանդես եկան Թիֆլիսի նահանգից Բորչալուի և Ախալքալաքի գավառները անջատելու դեմ: Ընդ որում, «Թիֆլիսի նահանգաբառերը նրանք նույնացնում էին վրացական ազգային պետականության հետ: Այսպես 1917 թ. քննարկումների արդյունքում վարչական բաժանման հարցը վերածվեց ազգային-տարածքային, պետական սահմանազատման հիմնախնդրի:

1917 թ. հոկտեմբերյան փուլում վրաց քաղաքական շրջանակներում, Ռուսաստանից անջատվելու ձգտման ուժեղացման հետ մեկտեղ, ազգագրական սկզբունքը հետզհետե մոռացության տրվեց: Լոռու և Ախալքալաքի մարզում գերակշռեց վրացիների անվիշում ու կարծի դիրքորոշումը: Ախալքալաքի հայությունը 1918 թ. սկզբին փորձեց յուրովի լուծել ալդ հարցը: Հունվարի 21-ին Ախալքալաքի գավառային գործադիր կոմիտեն որոշում կայացրեց վարչականորեն Ալեքսանդրապոլի գավառին միանալու մասին⁶: Այդ քայլը Հայաստանին միանալու ձգտման յուրօրինակ դրսևորում էր:

1917 թ. դեկտեմբերի վերջին և 1918 թ. սկզբին, ոգևորված Անդրկովկասից ռուսական բանակի հեռանալու հանգամանքից, թուրքական հրամանատարությունն սկսեց ակտիվորեն նախապատրաստվել հարձակման: Թուրքների զորամասը աշխուժացան Ախալցխայի և Ախալքալաքի մահմեդականները՝ «մես-խեթցիները»: Նրանք հարձակվեցին Ախալցխա քաղաքի վրա, որի հայ և վրացի բնակչության հերոսական ինքնապաշտպանությունը գլխավորեց երիտասարդ գործիչ, քաղաքագլուխ Զորի Զորյանը⁷:

1917 թ. վերջին ձևավորվեց Ախալքալաքի Ազգային խորհուրդը, որի ղեկավարությունը ստանձնեց քաղաքագլուխ Մկրտիչ Մարգարյանը: Խորհուրդը ստեղծեց գավառի պաշտպանության ժամանակավոր կոմիտե, որը որոշ աշխատանք կատարեց ակտիվացած մեսխեթցիների սանձարձակությունները: զսպելու ուղղությամբ: Ի դեպ, այդ գործում ինչպես Ախալքալաքի, այնպես էլ Ախալցխայի գավառներում հաշն ու վրացիները գործում էին միասնաբար՝ դրելով զինական համագործակցության բազմաթիվ վառ էջեր: Ախալքալաքի գավառի հարավ-արևմտյան մասում՝ Հոկամ, Խավթ, Էրինջա գյուղերի թուրքերի դեմ հաջողությամբ համատեղ պայքար էին մղում հայկական Գումրուրդը, Կարծախ, Սուլդա, Վաչիան և Կուր գետի ձորում ընկած՝ վրացական գյուղերի բնակիչները: Սակայն 1918 թ. մարտ-ապրիլին Վեհիբ փաշայի զորքերի հարձակումից և հատկապես Կարսի մարզի գրավումից հետո, Ախալքալաքի վիճակը խիստ ծանրացավ: Ախալքալաքցիները կարողացան փրկել Արդահանի և Օլթիի գավառների 1500 հայ բնակիչների՝ հիմնականում կանանց ու երեխաների՝ նրանց փոխանակելով Կոկիա, Թոք և թուրքական այլ գյուղերի բնակիչների հետ⁸:

Թիֆլիսի Հայոց ազգային խորհուրդը փորձեց ռազմական օգնություն ցուցաբերել Ախալքալաքին: Գավառ ուղարկվեց զնդապետ Առաքելովը, տեղում սկսվեց հայկական կորպուսի առանձին զնդի կազմավորման գործը: Ցավոք, ի տարբերություն Ախալցխայի, Ախալքալաքից հեռացած ռուսական կայազորը իր հետ տարավ զինամթերքի մեծ մասը, և հնարավոր եղավ զինել զնդին զին-վորագրվել ցանկացող 5 հազ. երիտասարդներից միայն 2 հազարին: Անգըր-կովկասյան սելմը ոչ մի իրական քայլ չկատարեց թուրքական ներխուժումն Ախալքալաք կանխելու ուղղությամբ: Անպատասխան մնացին ախալքալաքի հայտնի մտավորականների՝ գրող Դերենիկ Դեմիրճյանի ու հասարակական

⁶ Մշակ, 1918, № 16:

⁷ Ախալցխայի վեցամսյա ինքնապաշտպանության մասին մանրամասն տե՛ս Ա. Սաևոյան. Ախալցխայի և Ախալքալաքի գավառների 1918 թ. ինքնապաշտպանությունը, Ե., 1992:

⁸ ՀՀ Նորագույն պատմության պետական կենտրոնական արխիվ (այսուհետև՝ ՀՀ ՆՊԳԱ), ֆ. 114, ք. 2, գ. 3, թ. 125ա—126, Մշակ, 1918, № 81:

գործիչ Պողոս Արեւելանի⁹ դիմումները սեյմին՝ հարուստ հացամթերքը թուրքերի ձեռքը չընկնելու համար ղավառից նախապես դուրս բերելու վերաբերյալ¹⁰։

1918 թ. մայիսի 7-ին (20) թուրքական զորքերը Չլդըրի կողմից ներխուժեցին Ախալքալաքի գավառ։ Տեղի բնակչությունից կազմավորված փոքրաթիվ ու վատ զինված ջոկատները Կարծախի մոտ՝ Գյոք Դաղ լեռան շրջանում կարողացան կազմակերպել կարճատև դիմադրություն։ Գնդապետ Առաքելովը, փոխանակ մեկնելու ճակատ, շարունակում էր ինքնապաշտպանական ուժերի գործողությունները «ղեկավարել» Ախալքալաքից՝ 25—30 կմ հեռավորությունից։ Ռուսական բանակից զորացրված զինվորականներ Լյուդվիգ Դեմիրճյանի, Խորեն Մնոյանի, Ջաբմայր Խանոյանի, Թիֆլիսից ժամանած Պողոս Արեւելանի, ռուս սպա Ռեզնիկովի խմբերի մղած պաշտպանական ծանր մարտերի շրջանորհիվ, հնարավոր եղավ ապահովել գավառի բնակչության արտագաղթը¹¹։ Վրաց ազգային խորհրդի ենթակայության տակ գտնվող վրացական զորաշուկատն առանց մարտի մեջ մտնելու, թողեց ռազմաճակատի գիծը։ Գավառի չյուսիսային գյուղերի բնակչությունը գաղթեց դեպի Բակուրիան, իսկ հարավայինը՝ հիմնականում Մալկա՝ տեղում թողնելով իր ամբողջ անշարժ գույքը։ Չգաղթեցին միայն թրքախոս հայ կաթողիկեներն ու ռուս դուխոբորները։ Այսպես, մինչև մայիսի վերջը արտագաղթեց ամբողջ Ախալքալաք քաղաքի և 61 հայկական գյուղերի բնակչությունը¹²։

Գավառ ներխուժած թուրք ասկյարներն ու տեղի մեսխեթցիները թալանեցին գյուղերն ու սրի քաշեցին տեղում մնացած բնակչության մի մասին։ Գերի վերցված բնակչության մյուս մասից էլ առանձնացվեցին աշխատունակ հարյուրավոր տղամարդիկ և աքսորվեցին Թուրքիա, իսկ ավելի քան հազար ծեր տղամարդկանց ու կանանց աքսորեցին Բակուրիան՝ գաղթականների ճամբար։ Ահավոր աղետի ենթարկվեցին Խորենիա և Թախլա գյուղերի բնակիչները, որոնց զգալի մասը չէր կարողացել գաղթել։ Նրանց մեծ մասը արգելափակվեց մարագներում և վայրագորեն ոչնչացվեց¹³։ Թուրքական հրոսակները սպանող կազմակերպեցին նաև Մեծ Արագյալ, Գումրուրդո, Աբուլ, Բեժանո գյուղերում, Ախալքալաք քաղաքում և այլուր։ Կոտորածն ավելի մեծ մասշտաբներ կրնդունեն, եթե բնակչությունը չդիմեր ինքնապաշտպանության։ Թշնամին հատկապես համառ դիմադրության հանդիպեց Սաթխա գյուղի մատուցներում¹⁴։ Բորժոմի շրջանում տեղակայված վրացական զորքերի հրամանատար գեներալ Արչևանիձեն ոչ միայն ռազմական ու նյութական օգնություն ցույց չտվեց հայ գաղթականներին, այլև զինաթափեց հայ կամավորներին և, ստանալով վրաց ազգային խորհրդի կարգադրությունը, ախալքալաքի փախստականներին արգելեց տեղավորվելու Բակուրիանում ու Վրաստանի այլ շրջաններում։ Վրաստանի խորքերը տեղափոխվելու արտոնություն ստացան միայն վրացի գաղթականները¹⁵։

⁹ Պողոս Գրիգորի Արեւելանը (1877—1943) հայ ազգային-ազատագրական շարժման հայտնի գործիչներից է, տնտեսագետ, իրավաբան, մանկավարժ, գրող, թարգմանիչ։

¹⁰ ՀՀ ՆՊՊԿԱ, ֆ. 114, ց. 2, գ. 3, ք. 123ա։

¹¹ Թուրքերը, առաջին անգամ Ախալքալաքի գավառ ներխուժելուց մի քանի օր հետո, ձեւացրին, թե դուրս են գալիս այնտեղից։ Գաղթականների մի մասը հավատաց դրան և վերադարձավ։ Մայիսի երկրորդ կեսին թուրքերը նորից մտան Ախալքալաք և կարողացան տիրել գաղթականների հետ բերած գույքի մի մասին, գերել և ոչնչացնել հազարավոր մարդկանց։

¹² ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտի արխիվ (ՀՀ ԳԱԱ ՊԻԱ), Լեոյի անձն. ֆ. 1, ց. 1, գ. 242, ք. 4—5։

¹³ ՀՀ ՊՊԿԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 17, ք. 34—35, ՀՀ ԳԱԱ ՊԻԱ, Լեոյի անձն. ֆ. 1, ց. 1, գ. 242, ք. 5։ Խորենիա գյուղի կոտորածի մասին տե՛ս նաև Հայաստանի Հանրապետություն, 27.VI.1998։

¹⁴ Մանրամասն տե՛ս Ա. Սաեդյան, Նշվ. աշխ.։

¹⁵ ՀՀ ԳԱԱ ՊԻԱ, Լեոյի անձն. ֆ. 1, ց. 1, գ. 264, ք. 1—2, ՀՀ ՆՊՊԿԱ, ֆ. 114, ց. 2, գ. 3, ք. 127ա։

Ախալքալաքի զանգվածային գաղթի օրերին կյանքի կոչվեցին Անգրոկովկասյան երեք հանրապետությունները: Հայոց ազգային խորհուրդը մայիսի 30-ի անկախության հռչակագրում իրեն հայտարարում էր հայկական գավառների գերագույն ու միակ իշխանություն: Անշուշտ, «հայկական գավառներ» անորոշ բառակապակցության ընտրությունը ինքնանպատակ չէր: Նման ձևակերպումով Ազգային խորհուրդը, մի կողմից, խուսափում էր ռազմաքաղաքական այդ բարդ իրավիճակում օսմանյան թուրքերի և նորաստեղծ հարեւանյան պետությունների հետ տարածքային վեճերի մեջ հայտնվելու վտանգից, մյուս կողմից, թեկուզև անորոշ սահմաններով, հայտնում էր իր իրավունքները հայկական այդ տարածքների նկատմամբ: Տվյալ դեպքում վերջինիս տակ կարելի էր նկատի ունենալ և՛ Արևմտյան Հայաստանը, և՛ Ղարաբաղը, և՛ Զափախը, և՛ այլ վիճահարույց տարածքներ:

Սակայն ընդամենը մեկ շաբաթ հետո՝ հունիսի 4-ին, վրաց մենշևիկները, որոնք Գերմանիայի հովանավորությամբ նախապատրաստել էին Վրաստանի անկախության հռչակումը, Բաթումում Օսմանյան կայսրության հետ կնքած հաշտության պայմանագրով իրենց իրավունք վերապահեցին գերազանցապես հայերով բնակեցված Ախալցխայի և Ախալքալաքի գավառները հանձնելու թուրքերին: Կարծում ենք, որ նման քայլը թելադրված չէր միայն թուրքերին դիմադրելու անկարողությամբ: Այն նաև հեռուն գնացող նպատակ էր հետապնդում: Նախ, ստեղծվում էր տպավորություն, թե նորահռչակ Վրաստանը ևս Հայաստանի նման լուրջ տարածքային զիջումներ է անում ռազմական հաղթանակներ գրանցած Թուրքիային և Երկրորդ՝ իր կնքած առաջին միջազգային պայմանագրով արձանագրում է իր իրավունքները այդ գավառների բախտը տնօրինելու հարցում, իբրև պայմանավորվող կողմ: Պատերազմում Թուրքիայի ռազմական անհաջողության դեպքում Վրաստանը կարող էր նորից վերանվազել իր «օրինական» իրավունքը Ախալցխայի և Ախալքալաքի նկատմամբ: Եվ վերջապես, որ ամենացավալին է, թուրքական բռնազավթումը կարող էր արմատապես փոխել Զափախի ժողովրդագրական պատկերը. այն է՝ զրկել նրան իր հայկական էթնոնկարագրից: Հետագա դեպքերը բացահայտելու եկան վրաց քաղաքական շրջանակների այդ ազգայնական ծրագրերը:

Կարևորելով նորաստեղծ հանրապետությունների միջև սահմանների ճշգրտման հարցը՝ արդեն հունիսի սկզբից Վրաց և Հայոց ազգային խորհուրդները սկսեցին բանակցություններն այդ խնդրի շուրջ: Վրաց ազգային խորհրդի նախագահ Ն. Ժորդանիան ու վարչապետ Ն. Ռամիշվիլին Թիֆլիսի Հայոց ազգային խորհրդին՝ ի դեմս Ա. Ահարոնյանի, Հ. Քաջազունու և Ալ. Խատիսյանի, առաջարկեցին Բորչալուի գավառի հարցում առաջնորդվել ազգագրական սկզբունքով: Ախալքալաքի մասին խոսք չկար, քանզի այն գրավված էր թուրքերի կողմից, թեև, ինչպես նշվեց, վրացիները ապագայում նրա հարցի լուծումը ևս տեսնում էին հօգուտ Վրաստանի: Սակայն շուտով սահմանազատման հարցով Հայոց ազգային խորհրդի նշանակած հատուկ հանձնախմբին (Խ. Կարճիկյան, Գ. Խատիսյան, Գ. Ղորղանյան) Ի. Մերեթելին հայտարարեց, որ Վրաստանը ռազմավարական նկատառումներով չի կարող հրաժարվել Ախալքալաքից ու Լոռուց, ինչպես և Ալեքսանդրապոլի գավառի Փամբակի շրջանից: Ընդ որում, վրաց գործիչը հավատացնում էր, որ դա բխում է նաև այդ տարածքների հայ բնակչության շահերից, քանի որ Գերմանիայի հովանավորությանն արժանացած Վրաստանում հայերի համար ևս կստեղծվի կյանքի ավելի ապահով վիճակ: Ազգագրական սկզբունքից հրաժարվելու՝ վրացական կողմի այդ քայլի դեմ բողոքեց Խ. Կարճիկյանը՝ վրաց մենշևիկների նման մոտեցումը բնութագրելով Հայաստանը Թուրքիայի, Վրաստանի և Ադրբեյջանի միջև բաժանելու գործելակերպ¹⁶: Սահմանային հարցերով հայ-վրացական խորհրդակցությունները մտան փակուղի և վերսկսվեցին միայն աշնանը, երբ թուրքերը սկսեցին հեռանալ գրավված տարածքներից:

16 Ս. Վրացյան, Հայաստանի Հանրապետություն, Ե., 1993, էջ 214—215:

Այդ ընթացքում ախալքալաքցի գաղթականների վիճակը շարունակում էր վատթարանալ: Նրանք փաստորեն հայտնվել էին յուրահատուկ արգելափակոցում: Դեպի հյուսիս՝ Բակուրիան ու Բորժոմ բնակավայրերի ճանապարհը փակել էր վրացական ղորքը, իսկ հետդարձի ուղին դեպի գավառ՝ Թուրքերը:

1918 թ. հուլիսի սկզբին վրաց կառավարությունը մերժեց Հայոց աղգային խորհրդի միջնորդությունները՝ գաղթականներին Վրաստանի խորքերը տեղափոխելու, ինչպես նաև Բորչալուից հեռացած մահմեդականների բնակավայրերում տեղավորելու իրավունք արտոնելու մասին՝ իր այդ տմարդի քայլը «բացատրելով» համաճարակների տարածումը Վրաստանում կանխելու պատճառաբանությամբ¹⁷: Մինչդեռ հայտնի է, որ դեռ հունիս-օգոստոսին գաղթականների մեջ համաճարակներ չկային: Դրանք հայտնվեցին ավելի ուշ՝ աշնանը: Նույնիսկ այդ պատճառաբանությունը, եթե անգամ հիմնավորված լիներ, չէր կարող վրաց իշխանություններին ազատել ախալքալաքցի փախստականների՝ իրենց քաղաքացիների ճակատագրով մտահոգվելու պարտականությունից: Նշենք, որ այդ «պարտականության» փոխարեն, գեներալ Արշևանիձեի վերջին ջոկատները հեռացան Ախալքալաքի գավառի հյուսիսային սահմանագծից՝ Թուրքական հրոսակներին հնարավորություն տալով ավազակային հարձակումներով նորանոր վնասներ հասցնելու գաղթականներին¹⁸:

Հայոց աղգային խորհրդի աջակցությամբ Թիֆլիսարևակ ջավախքցիներից կազմակերպվեց «Ախալքալաքի Հայրենյաց (Հայրենակցական—Ա. Մ.) միությունը», որի վարչության մեջ մտան 10 հոգի, այդ թվում՝ ճանաչված հասարակական գործիչներ Պողոս Աբելյանը (քարտուղար), Բ. Օհանջանյանը (նախագահ), Գր. Պապոյանը (տեղակալ), Հովհաննես Մալխասյանը, Ջալալ Տեր-Գրիգորյանը, Կարապետ Շահպարտյանը¹⁹: Վարչությունը կոչով դիմեց Թիֆլիսի հայությանը և կարողացավ որոշակի միջոցներ հանգանակել գաղթականների համար: Ախալքալաքի Թուրքական հրամանատարության մոտ ժամանած ախալքալաքցի գաղթականների պատվիրակության խնդրանքը՝ իրենց հայրենի գավառ վերադառնալու թույլտվություն ստանալու վերաբերյալ, կտրականապես մերժվեց: Թուրքերը, չթաքցնելով Ախալքալաքի գավառը կայսրությանը վերադարձնելու իրենց պլանները, հայտնեցին, որ հայկական գյուղերն արդեն բնակեցված են Թուրքիայից բերված մահմեդական վերաբնակիչներով: Ուշագրավ է, որ Ախալքալաքը հայաթափելու և Թուրքիային բռնակցելու իրենց հայակով ծրագրերում երիտթուրքերն այնքան հետևողական էին, որ ախալքալաքցի գաղթականների՝ հայրենի գավառ վերադառնալու խնդրում անդրդվելի մնացին ոչ միայն հայկական տարբեր կազմակերպությունների, օտարերկրյա բարեգործական հաստատությունների, այլև դաշնակից Գերմանիայի ներկայացուցիչ գեներալ ֆոն Կրեսսի միջնորդությունների դեպքում²⁰: Այսպիսով, և՛ վրաց կառավարության, և՛ Թուրքական հրամանատարության կողմից որևէ ուղղությամբ տեղաշարժվելու իրավունքից զրկված ջավախցի գաղթականները դատապարտվում էին բնաջնջման:

Ի պատասխան սեպտեմբերին ու հոկտեմբերի սկզբին Հայաստանի կառավարության, Ախալքալաքի Հայրենյաց վարչության (միության) նորանոր բողոք-դիմումներին՝ կամ Վրաստան անցնելու, կամ Ախալքալաք վերադառնալու թույլտվության արտոնման մասին, հոկտեմբերի 4-ին վրացական կառա-

17 22 ՆՊՊԱ, ֆ. 114, ց. 2, գ. 3, թ. 127—127ա, 22 ԳԱԱ ՊԻԱ, Լեոյի անձն. ֆ. 1, ց. 1, գ. 264, թ. 1—2:

18 Այդ հարձակումների ընթացքում Թուրքերը Բակուրիանի գաղթականական ճամբարից առնվանգեցին կամ սպանեցին մինչև 1500 մարդ, հափշտակեցին մեծ թվով անասուններ ու շարժական գույք:

19 Վարչության մյուս անգամներն էին Բ. Մաղաբյանը, Հովհ. Բազալյանը, Վ. Նազարեթյանը և Բ. Մաղաբյանը:

20 Армянский вопрос и геноцид армян в Турции (1913—1919), сборник (составитель, отв. ред., автор предисловия В. Микаелян), Е., 1995, с. 560—561,

վարության գրասենյակի պետ Կոժովսոյվը Հայոց գլխավոր գաղթականական խորհրդին պաշտոնական գրությամբ պատասխանեց. քանի որ Վրաստանում ստեղծվել է պարենային ճգնաժամ, իսկ թուրքական հրամանատարությունը հրաժարվում է թույլ տալ Ախալքալաքի հայությանը վերադառնալ հայրենիք, վրաց իշխանություններն առաջարկում են ամենակարճ ժամանակամիջոցում գաղթականությանը տեղափոխել Հյուսիսային Կովկաս կամ Հայաստանի Հանրապետություն:

Գաղթականական խորհրդի նախագահ, հայ ժողովրդական կուսակցության ղեկավար Սամսոն Հարությունյանի նախաձեռնությամբ հրավիրվեց շտապ խորհրդակցություն²¹, որին մասնակցեցին նաև Վիրահայոց ազգային խորհրդի նախագահության անդամները: Ախալքալաքցիների կողմից նիստին հրավիրված Պողոս Աբելյանը հայտնեց, որ ինքը թուրքական առաքելության նախագահ Աբդուլ Քերիմից տեղեկացել է, որ թուրքերը հեռանալու են Ախալքալաքից և դեմ չեն հայերի վերադարձին գավառ, առավել ևս, որ Կ. Պոլսում հայոց պատվիրակությունը (նախագահ՝ Ավ. Ահարոնյան) իր կառավարության հետ այդ հարցում ձեռք է բերել համաձայնություն: Կոժովսոյվից պահանջվեց թուրքական մերժման պատճենը: Պատասխան չստացվեց: Ակնհայտ դարձավ, որ Վրաստանի կառավարությունը, մեղքը բարդելով թուրքերի վրա, չէր կառավարում թուլլատրել հայերի վերադարձը: Այսպես արհեստականորեն հրահրվում էր սովահարությունը²²:

Գաղթականության վիճակը դառնում էր օրհասական. սկսվել էին ցրտերը, անձրևները, սպառվում էր անասնազլխաքանակը: Վրացական իշխանությունները Քուֆայիսից, Գորիից, Բորժոմից եկած հարյուրավոր ավազակների ու վերավաճառողների թուլլատրեցին չնչին գներով գաղթականներից գնելու, առանձին դեպքերում էլ՝ վրացական միլիցիայի օգնությամբ խլելու տասնյակ հազարավոր գլուխ անասուններ: Այս հատուկ քաղաքականության շնորհիվ Վրաստանի կառավարությունը լուծեց իր բնակչության պարենային խնդիրները: Գաղթականության հոգսերի ողջ ծանրությունը մնաց Հայոց գաղթականական խորհրդի, Ախալքալաքի Հայրենյաց վարչության, Կովկասի հայոց բարեգործական ընկերության, Վրաստանում Ամերիկյան առաքելության, մասամբ նաև Վիրահայոց Ազգային խորհրդի, Հայաստանի ներկայացուցիչ Ա. Ջամալյանի ուսերին: Հայաստանի անունից Ազգային խորհուրդը նշանակեց մշտական ներկայացուցիչներ՝ Արշակ Թորոսյանին Բակուրիանում, Արարատ Տեր-Գրիգորյանին՝ Մալկայում²³: Գաղթականներն էլ իրենց կողմից լիազոր նշանակեցին Մեսրոպ քահանա Մելյանին: Ինչպես վերջիններս, այնպես էլ հայկական և ամերիկյան զանազան կազմակերպություններ, անհատներ որոշակի աշխատանք կատարեցին գաղթականությանն օգնելու համար: Սակայն գաղթականության զանգվածն այնքան մեծ էր՝ 80—85 հազ. մարդ, որ կատարված աշխատանքը չէր կարող շոշափելի լինել:

Մինչև 1918 թ. դեկտեմբերը բժավոր տիֆն ու խոլերան սկսեցին հնձել գաղթականությանը: Այդ օրերին «Մշակում» տպագրված մի թղթակցությունում Պողոս Աբելյանը գրում էր. «Ախալքալաքցիների բնաջնջումն այնքան ահող է գնում, որ եթե գաղթականներին փրկելու համար ձեռք չառնվեն ժամանակի պահանջած միջոցներ, ախալքալաքցիների այս սերունդը կլինի վերջինը ներկազնդի վրա»²⁴:

1918 թ. հունիսից մինչև նոյեմբեր Բակուրիանի անտառներում զոհվեց ավելի քան 18 հազ. մարդ: Գրեթե նույնքան զոհեր տվեցին Մալկայի ու Մանդ-

²¹ Այդ խորհրդակցությանը ներկա են եղել Հովհ. Սպենդիարյանը, Լ. Էվանգուլյանը, բժիշկ Տեր-Ստեփանյանը և ուրիշներ:

²² ՀՀ ԵՊՊԿԱ, ֆ. 114, ց. 2, գ. 3, թ. 131—131ա:

²³ Այս անձնավորությունները ոչ միայն ապաշնորհ գտնվեցին, այլև յուրաքանչյուր գաղթականների համար նախատեսված օգնությունը (տե՛ս նույն տեղում, թ. 130):

²⁴ Մշակ, 1919, № 14:

լիսի շրջաններում ապաստանած հալ գաղթականները: Մինչև հաջորդ գարուն ախալքալաքցի գաղթականների կորուստները հասան 40 հազարի²⁵, 1918 թ. նոյեմբերից, հաղթահարելով վրաց զինվորական իշխանությունների հարուցած դանազան արգելքները, հաճախ շրջանցիկ ճանապարհներով, գաղթականության բեկորներն սկսեցին վերադառնալ իրենց ավերված ու թալանված բնակավայրերը: Բաևրիանից Ախալքալաք անցնելու թույլտվության դիմաց վրաց զինվորականները գաղթականներից պահանջում էին ստորագրություններ՝ վրացահպատակություն ընդունելու, գավառը Վրաստանի մաս ճանաչելու մասին²⁶, Վերադարձող գաղթականներից կազմված փոքրաթիվ զինված խմբերը, թուրքերի դուրս գալուց հետո, փորձեցին կարգ ու կանոն հաստատել Ախալքալաքում: Ալեքսանդրապոլի գավառին հարող լճերի (Մաղաթափա, Փարվանի, Սաղամո) շրջանը վերցվեց զինվորական հսկողության տակ: Սակայն նոյեմբերի 29-ին Երևանում Վրաստանի ներկայացուցիչ Ս. Մոլիվանին հայտարարեց, որ հայ-վրացական սահմանագիծը, իր կառավարության կարծիքով, պետք է անցնի Նախիկի Թիֆլիսի նահանգի հարավային սահմանով, այսինքն՝ Լոռին և Ախալքալաքը մտնելու են Վրաստանի կազմի մեջ: Այս հայտարարությունից մեկ շաբաթ շանցած՝ դեկտեմբերի 5-ին, վրացական կառավարությունը, որ մինչ այդ՝ հոկտեմբեր-նոյեմբերին բռնազավթել էր Լոռին, զորավար Մակակի (Մաղաշվիլի) գլխավորությամբ զորք մտցրեց նաև Ախալքալաք: Տեղի հայկական ուժերը զինաթափվեցին, իսկ Հայաստանից ժամանած փոքրաթիվ հայկական զորամասը, հայ-վրացական բախումից խուսափելու համար, ստիպված դուրս եկավ Եֆրեմովկա-Տրոյիցկոյե գյուղերի շրջանից, որը գրավել էր թուրքերի հեռանալուց հետո²⁷:

Քաջազնունու կառավարությունը, որ այդ խնդրում խորհրդարանի կողմից ստացել էր աղատ գործելու իրավունք, քանիցս բողոքեց Լոռու և Ախալքալաքի զավթման կապակցությամբ: Սակայն վրացիները մնացին անդրդվելի: Այսպես, դեկտեմբերի կեսերին ծագեց հայ-վրացական պատերազմը, որի սանձազերծման գործում իրենց ամենամեծ դերն ունեցան թուրքերը: Վիճելի այդ տարածքներից հեռանալուց առաջ նրանք միաժամանակ և՛ Հայաստանի, և՛ Վրաստանի կառավարություններին հայտարարել էին գավառները նրանց հանձնելու մասին: Հայկական ուժերը Դրոյի գլխավորությամբ ազատագրեցին Լոռու մեծ մասը: Դեկտեմբերի 11—12-ին հայկական դիվիզիայի 4-րդ հետևակային գնդի մեկ գումարտակ Ալեքսանդրապոլից շարժվեց դեպի Ախալքալաք և, այնտեղ մտած վրացական զորքերի հետ ընդհարումից հետո, հսկողության տակ վերցրեց գավառի մեծ մասը: Վրացական ուժերը քաշվեցին հյուսիս²⁸:

Պատերազմի ընթացքում վրացիները Թիֆլիսում իսկական մարդաորս սկսեցին հայերի նկատմամբ: Հազարավոր հայեր հայտարարվեցին ռազմագերիներ և աքսորվեցին Քութայիս²⁹:

Հայ-վրացական թեժ մարտերի օրերին Անտանտի ներկայացուցիչները հաշտության եզրեր էին փնտրում: Դեկտեմբերի 25-ին անգլիական զինվորական Ռայկրոֆը և ֆրանսիացի գնդապետ Շարդինեն ն. Ժորդանայի հետ ստորագրեցին մի համաձայնագիր: Այն նախատեսում էր ռազմական գործողությունների դադարեցում, Ջալալօղլի—Դսեղ գծից հյուսիս ընկած տարածքում վրացական, իսկ դրանից հարավ մնացող շրջանում՝ հայկական զորքերի տեղակայում: Ախալքալաքում հաստատվելու էր վրացական վարչակարգ՝ դաշնակից երկրների հսկողությամբ: Վարչակազմի մեջ ընդգրկվելու էին տեղի հայ և մահ-

25 ՀՀ ԳԱԱ ՊԻԱ, Լեռնի անձն. ֆ. 1, ց. 1, գ. 264, թ. 1—2:

26 ՀՀ ՆՊՊԿԱ, ֆ. 114. ց. 2, գ. 3, թ. 131ա:

27 Ս. Վրացյան, նշվ. աշխ., էջ 225—226:

28 Կ. Ա. Հաբուսյան, Հայկական ազգային զորամիավորումները 1918—1945 թթ. (դրական ատենախոսություն), Ե., 1994, էջ 70:

29 Ս. Վրացյան, նշվ. աշխ., էջ 242—248:

մեղական ներկայացուցիչներ⁸⁰։ Այս համաձայնության տակ Հայաստանի կողմից առաջարկվեց ստորագրել Արշակ Զամալյանին, Վերջինս կտրականապես հրաժարվեց՝ առարկելով Ախալքալաքին վերաբերող ձեռնարկմանը։ Անգլիացիները համաձայնագրի տակ ավելացրին հետևյալ նախադասությունը. «Պ. Զամալյանը համաձայն չէ Ախալքալաքի գավառը Վրաստանի կողմից գրավելու կետին»։ Փաստորեն, դաշնակիցները, հաշվի չնստելով հայկական կողմի կարծիքի հետ, այդ միակողմանի համաձայնագիրը փորձեցին դնել գործողության մեջ։ Մի քանի օր անց՝ դեկտեմբերի 31-ին հայ-վրացական ընդհարումը դադարեցվեց անգլիացիների միջնորդությամբ։ 1919 թ. հունվարի 9—17-ը թիֆլիսում կայացած հաշտության կոնֆերանսը վճռեց Լոռին հռչակել Չեզոք գոտի, իսկ Ախալքալաքի հարցը մնաց առկախ Մարտին երկու հանրապետությունները ճանաչեցին միմյանց անկախությունը, վերականգնվեց երկաթուղային երթևեկությունը։ Հայ-վրացական հարաբերությունների լարվածությունը հետզհետե թուլացավ։

Մինչև 1919 թ. մարտ ամիսը հայրենի գավառ վերադարձան նաև ախալքալաքցի գաղթականների բեկորները։ Գավառը լիովին թալանված էր, հացահատիկը տարվել էր Թուրքիա։ Բարվոք վիճակում էին միայն թրքախոս հայ կաթոլիկների և ոռոգողությունների գյուղերը։ Ի դեպ, նրանք զգալի օգնություն ցույց տվեցին գաղթականներին՝ ցանքս կազմակերպելու, բնակավայրերը վերականգնելու գործում։ Արդեն հունիսին Հայաստանի կառավարությունը կարողացավ երկաթուղով ստացվող հացահատիկից բաժին հանել ախալքալաքցի սովյալներին։ Ստացվող հացահատիկից Ախալքալաքի գավառին բաժին հանելու գործը դրվեց պետական մակարդակի վրա։ Թիֆլիսում Հայաստանի ներկայացուցչությունում ստեղծվեց հատուկ հաստիք՝ խնամատարության գծով, որը զբաղեցրեց Դ. Դավիթխանյանը։ Միայն մայիսի սկզբին Հայաստանը Ախալքալաքի սովյալներին հատկացրեց 3 մլն. ուրբուլու նպաստ և 74 մլն. ուրբ.՝ սերմացու գնելու համար⁸¹։ Այդուհանդերձ, Զավախքի տնտեսական իրավիճակը չբարելավվեց։ Վրաց իշխանությունները ծանր մաքսեր սահմանեցին ոչ միայն Հայաստան ներմուծվող, այլև Ախալքալաք ուղարկվող այն հացահատիկի վրա, որից մասնաբաժին էր հանվում և՛ հայ, և՛ վրացի գաղթականներին։

Խիստ պակասել էր անասնապահությանակը։ 1918 թ. վերջին սկսված սառնամանիքների պատճառով թուրքերը չէին կարողացել իրենց հետ տանել գավառում եղած բոլոր անասուններն ու շարժական գույքը։ Պ. Աբելյանը դիմեց Ախալքալաքում գնեցրալ-նահանգապետ նշանակված Մակակին՝ խնդրելով այդ մնացած գույքը հանձնել գաղթականությանը։ Մակայն Մակակը մերժեց նրա խնդրանքը։ Յավոք, Վիրահայոց ազգային խորհուրդը, որը հատկապես հայ-վրացական պատերազմի շրջանից դարձել էր շատ անդամ մի մարմին, ինչպես այս, այնպես էլ ներկա խնդրում չաջակցեց Պ. Աբելյանի և հայրենասեր այլ գործիչների նմանօրինակ ձեռնարկումներին։

Գնեցրալ-նահանգապետ Մակակը զինաթափեց հայ բնակչությանը, իմերեթիայից և Թիֆլիսից բերված վրացական միլիցիայի միջոցով հաստատեց խստագույն ռեժիմ։ Ընդ որում, վրացիներն ու մեսխեթցի թուրքերը չղրկվեցին դեմք կրելու իրավունքից։ Հայերից դեմք կարող էին ստանալ միայն նրանք, ովքեր «կամովին», բայց իրականում բռնությամբ զորակոչվում էին վրացական բանակ՝ անհնազանդ Աբխազիայի և Աջարիայի դեմ կռվելու համար։

Մինչև 1920 թ. վերջը պետության հովանավորությամբ Ախալքալաքի գա-

⁸⁰ Նույն տեղում, էջ 234—235։

⁸¹ Նույն տեղում, էջ 266։ 1919—1920 թթ. Ախալքալաքի հայ և վրաց գաղթականությունը Ամերիկյան օգնության կոմիտեից ստացավ զգալի քանակությամբ հաբուստ և 250 հազ. փութ սպիտակ ալյուր (տե՛ս ՀՀ ՆՊՊԿԱ, ֆ. 114, ց. 2, գ. 3, թ. 132)։

վառ փոխադրվեցին մի քանի հարյուր ընտանիք իմերեթցի վերաբնակիչներ⁸²։ Տեղի վրաց վարչությունը գավառի հյուսիսում և արևելքում ընկած արոտատեղիների մի զգալի մասը խլեց հայերից ու հանձնեց թուշերին։ Տարբեր մեքենայությունների շնորհիվ մի շարք գյուղեր գրկվեցին իրենց վարելահողերից։ Ունեձգություններ եղան Ախալցխայի Սբ. Փրկիչ եկեղեցուն պատկանող Կարծախ, Դադեշ, Սուլդա և այլ գյուղերի հողատարածքների նկատմամբ։ Վրացական կառավարությունը կանգ չառավ նույնիսկ այնպիսի մի միջոցի առջև, ինչպիսին աղգաձուլումն էր։ Սկսվեց արշավ՝ կաթուղի հայերին «վրացացնելու» ուղղությամբ⁸³։

Անշուշտ, Ջավախքի նկատմամբ մենչեկների վարած շովինիստական քաղաքականությունը աննկատ չէր մնում Հայաստանում։ Սակայն հայկական կառավարությունը, ինչ-ինչ նկատառումներով, հարկ էր համարում 1919 թ. բավարարվել միայն իր հացահատիկից Ախալքալաքին մասնաբաժին հանելով և Վրաստանի հետ վարվող բանակցություններում սահմանների հարցի լուծումը ձգձգելով՝ մինչև Փարիզի վեհաժողովում ցանկալի արդյունքների ձեռքբերումը։ Ռուբեն Տեր-Մինասյանն այդ մասին գրում էր. «Անարդար էին Վրաստանի դիտումները Հայաստանի վերաբերմամբ, անարդար էր, որ նա Ախալքալաք զուտ հայաբնակ գավառը խլած էր մեզնից, թեև թե՛ աշխարհագրական, թե՛ ազգագրական տեսակետներով այդ գավառը Հայաստանին կպատկաներ։ Անարդար էր նաև լոռիի վերաբնակմամբ նրա ձգտումը... Չնայած այդ վրդովեցուցիչ դրուժյան, Բյուրոն այն կարծիքն ուներ, որ պիտի համբերել և զիջել վրացիներին, ինչքան որ կարելի է»⁸⁴։ Բայց Ռուբենն ու հանրապետության մյուս ղեկավարները պարտավոր էին նկատել, որ որքան հայկական կողմը զիջող էր դառնում, այնքան Ախալքալաքի ու լոռու հարցում վրացիներն ավելի պահանջատեր էին ներկայանում։

1919 թ. սեպտեմբերի 17-ին Թիֆլիսում բացվեց հայ-վրացական նոր խորհրդաժողով։ Վրաստանը ներկայացնում էին Ն. Ռամիշվիլին և Ս. Մզիվանին, Հայաստանը՝ Ստ. Մամիկոնյանը և Ս. Խաչատրյանը։ Վրացիները, հավանաբար վախենալով լոռու Չեզոք գոտուց անգլիացիների դուրսբերման պատճառով հայ-վրացական նոր կոնֆլիկտի ծագման հավանականությունից, առաջարկեցին սահմանների «փոխգիշումային» տարբերակ. Հայաստանին թողնել Աքորի գյուղից հարավ ընկած տարածքները, լոռու դաշտը (Ջալալօղլի-Վորոնցովկա), իսկ Վրաստանին՝ այդ գծից հյուսիս ընկած հողերը և Ախալքալաքի գավառը։ Ընդ որում, նրանք այս «զիջումը» դիտում էին ժամանակավոր՝ մինչև Փարիզի վեհաժողովի որոշմամբ արևմտահայ գավառների միացումը Հայաստանին։

Հայկական պատվիրակությունը հայտարարեց, որ իր կառավարությունից լիազորված է հօգուտ Վրաստանի զիջելու Խրամի (Մալկա) շրջանը, Ախալքալաքի գավառի հյուսիսային և կենտրոնական մասը։ Ջավախքի հարավային մասը՝ լճերի շրջանը՝ Հեշտիա-Սաթխա-Հոկամ-Ազմանա գյուղերով՝ մինչև Կուր գետը մնալու էր Հայաստանին։ Լոռիով, ըստ հայկական նախագծի, սահմանը պետք է անցներ Կողբից հյուսիս՝ Լավար գծով։ Թեև կողմերից ոչ մեկին չբավարարեց մյուսի նախագիծը և գրավոր համաձայնություն ձեռք չբերվեց, սակայն, քանի որ հայկական կողմը հայտնել էր Ախալքալաքի մեծ մասը և ամբողջ Մալկան զիջելու պատրաստակամություն, Վրաստանը համաձայնեց Հա-

⁸² Իմերեթցիների զգալի մասը, չգիմանալով Ջավախքի խստաշունչ կլիմայական պայմաններին, հետագայում վերադարձավ իրենց բնակավայրերը։

⁸³ ՀՀ ՆՊՊԿԱ, ֆ. 114, ց. 2, գ. 3, թ. 122ա։ Գտնվեցին առանձին ընտանիքներ, որոնք համաձայնվեցին փոխել աղգանունները։ Սակայն հայ-կաթուղիների ճնշող մեծամասնությունը չընկերեց վրաց իշխանությունների այդ աղգայնամուլ ձեռնարկումների առաջ և կտրականապես հրաժարվեց աղգափոխվել։

⁸⁴ Ռուբեն, Հայ հեղափոխականի մը հիշատակները, հ. 7, Թեհրան, 1982, էջ 242։

լաստանին տրամադրել տարանցիկ առևտրի, հեռագրագծի և այլ արտոնութիւններու, Հատկանշական է, որ «գլխելու պատրաստակամութիւնը» Վրաստանը ընկալեց հենց ղիշում և Զավախքի նկատմամբ իրեն վերագրեց ազատ տնօրինութիւն իրավունք: «Վրացիները օգտվեցին մեր ինկած վիճակից,— գրում է Ռուբենը,— և շահագործեցին այդքան խիստ կերպով իրենց աշխարհագրական դիրքը՝ մեր ժողովրդյան թե՛ արժանապատիւութիւնը, և թե՛ կենսական արդար իրավունքները ոտնահարելով»⁸⁵:

Թիֆլիսում սահմանների հարցով խորհրդակցութիւնները շարունակվեցին, Ստ. Մամիկոնյանն ու Ս. Խաչատրյանը մնացին այնտեղ և, ինչպես այդ օրերին պատկերավոր ասում էին, վրացիների հետ շարունակեցին սահմանների շուրջ անպտուղ «բազարի» քաղաքականութիւնը, որից դժգոհ էին և՛ վրաց, և՛ հայոց պաշտոնական շրջանակներու 1919 թվականից Հայաստանի կառավարութիւնը, համոզվելով, որ անիմաստ է վիճելի տարածքների խնդրում Վրաստանից ակնկալել փոխգլխում, աշխատեց հարցը վերջնականապես տեղափոխել Փարիզի վեհաժողով⁸⁶:

1919 թ. բանակցութիւնների արդյունքում ձեռք բերված դրական արդյունքներից կարելի է թերևս նշել 1919 թ. նոյեմբերի 14-ի հայ-վրացական համաձայնագիրը, ըստ որի, կողմերի միջև գոյութիւն ունեցող և ապագայում ծագելիք վեճերը պետք է լուծվեն քաղաքական ճանապարհով կամ չեզոք արբիտրաժի միջոցով⁸⁷:

1920 թ. մայիսի 7-ին կնքվեց ռուս-վրացական պայմանագիրը՝ փոխադարձ ճանաչման մասին: Համաձայնագրում վրացական կողմի պնդմամբ մտցվեցին կետեր՝ Ռուսաստանի կողմից Լոռու, Ախալքալաքի և Զաքաթալայի նկատմամբ Վրաստանի իրավունքները ճանաչելու մասին: Այդ կապակցութեամբ վարչապետ Հ. Օհանջանյանը բողոքի հեռագրեր հղեց ՌԽՖՍՀ և Վրաստանի կառավարութիւններին՝ հայտնելով, որ, Լոռին ու Ախալքալաքը Վրաստանի մաս դիտելով, վրացական իշխանութիւնները խախտում են 1919 թ. ձեռք բերված հայ-վրացական համաձայնագրերը՝ այդ տարածքները վիճելի համարելու վերաբերյալ⁸⁸:

1920 թ. հուլիսի 5-ին ընդունված Հայաստանի քաղաքացիութիւն օրենքը, որը փաստորեն հանրապետութեան տարածքից դուրս ապրող հայերին ևս արտոնում էր քաղաքացիութեան իրավունք, վրացիների կողմից դժգոհութիւնների և ավելի շուտ, դեմագոգիկ խաղերի տեղիք տվեց հուլիս-օգոստոսին ընթացող հայ-վրացական հերթական խորհրդաժողովում: Նրանք դեմ էին Վրաստանի հայերին Հայաստանի քաղաքացիութիւն արտոնելուն կամ այդ դեպքում առաջարկում էին նրանց տեղափոխել Հայաստան: Այս խորհրդաժողովում արդեն վրաց պատվիրակութիւնը հայերից պահանջեց Ախալքալաքի գավառն ամբողջութեամբ՝ լճերի շրջանի հետ, իսկ Լոռին՝ մինչև Սանահինի կայարան, Արդահանի ու Օլթիի գավառների մեծ մասը: Հայկական կողմը մերժեց

⁸⁵ Նույն տեղում, էջ 243:

⁸⁶ Հ. Ավետիսյան, Հայկական հարցը 1918 թ., 1997, էջ 334:

⁸⁷ Աշխատավոր, 16.VI. 1920:

⁸⁸ Նույն տեղում, 1920 թ. մայիսի 7-ի ռուս-վրացական պայմանագրում Զավախքի և Լոռու հարցում Ռուսաստանի վերոհիշյալ կնքվածը հուշում էր, որ առաջիկա հայ-ռուսական (Շանթ-Կարախան) բանակցութիւններում վիճելի տարածքների խնդրում դժվար էր խորհրդային կառավարութիւնից ակնկալել աշակցութեան քայլեր: Միանգամայն համոզիչ է է. Ջոհարյանի այն պնդումը, որ 1920 թ. մայիս-հունիսին Մոսկվայում խորհրդային Ռուսաստանի փոխարտգործողւկոմ Լ. Կարախանի հավաստիացումները՝ հայկական պատվիրակութեան անդամ Հ. Տերտերյանին՝ Ախալքալաքի, Ախալցխայի, Խրամի, Բաթումի, ողջ Դաշտային Ղարաբաղի պատկանելութեան հարցը հօգուտ Հայաստանի տեսնելու Ռուսաստանի պատրաստակամութեան մասին, միայն տնտրւրջ դիվանագիտական խաղ և հայկական կողմի տրամադրութիւնները չոչափելու քայլեր էին (տե՛ս է. Ա. Ջոհարյան, 1920 թ. թուրք-հայկական պատերազմը և տերութիւնները, Ե., 1997, էջ 68—70):

այդ պահանջը: Չկարողանալով լուծում տալ սահմանային վեճերին՝ հայկական և վրացական պատվիրակությունները դիմեցին Անտանտի երկրների օդնութային: Պատահական չէ, որ 1920 թ. օգոստոսի 10-ի՝ Սերի դաշնագրում մտցվեց հատուկ հոդված, ըստ որի, անդրկովկասյան հանրապետությունների միջև սահմանազատման խնդիրը պետք է լուծվեր կողմերի ներկայացուցիչներից բաղկացած շահագրգիռ հանձնաժողովի ջանքերով, իսկ չլուծվելու դեպքում այն մնալու էր դաշնակից երկրների հայեցողությանը:

1920 թ. աշնանը՝ թուրք-հայկական պատերազմի³⁸ օրերին Հայաստանի կառավարությունը, տեղյակ լինելով թուրք-վրացական գաղտնի կապերին⁴⁰, ստիպված եղավ սահմանների հարցում զիջումներ կատարելու Վրաստանին: Նոյեմբերի 13-ին վրացիները զորք մտցրեցին Լոռու Չեզոք գոտի և Արդահան:

1921 թ. փետրվարի վերջին, մարտի սկզբին Ախալքալաքի դավառը ենթարկվեց նոր արհավիրքի՝ քեմալական թուրքերի հարձակմանը: Նեոխուժելով Ջավախք՝ թուրքերը փաստորեն խախտում էին թուրք-վրացական գաղտնի համաձայնագիրը՝ Վրաստանի տարածք (որպիսին այդ ժամանակ համարվում էր Ախալքալաքը) չմտնելու վերաբերյալ: Հիմքեր կան ենթադրելու, որ անկախ Վրաստանի կառավարությունն իր անկման նախօրյակին, քաղաքական նկատառումներով, թուրքերին Ախալքալաքի գավառ մտնելու արտոնություն էր տվել՝ նախապես նորից դինամիզմով հայ բնակչությանը⁴¹:

Թուրքաբնակ Հոկամ գյուղի մոլլա Բայրամի և Ջամալ աղայի ուղեկցությամբ Ղուլմանդար փաշայի զորքն ու թուրքական խուժանը շարժվեցին գավառի հարավային դյուզերի՝ Կարծախի, Սուլդայի, Դադեշի և Գումբուրդոյի վրա: Բազմաթիվ դուրբուրդոցներ, այգ թվում՝ կանայք, ընկան անհավասար մարտում: Թուրքերը Գումբուրդոյում գերի վերցրեցին հարյուրավոր տղամարդկանց, մի մասին սպանեցին Կուրի ձորում, մյուսներին, լցնելով չրհորները, խեղդամահ արեցին: Կոտորածներ եղան նաև գավառի այլ գյուղերում: Այս անգամ գավառի բնակչությունը չգաղթեց: Թուրքերը հանդիպեցին համառ դիմադրության Ալաստան, Մոլիտ, Տարածդուրի և այլ գյուղերի մատուցներում⁴²:

1918 և 1921 թթ. թուրքական արշավանքների և դրանց անմիջական հետևանք սովի ու համաճարակների պատճառով Ախալքալաքի գավառը կորցրեց իր հայ բնակչության 42—45%-ը: Այսպես, օրինակ, եթե Ախալքալաք քաղաքը 1917 թ. ուներ 5070, ապա 1922 թ.՝ միայն 2737 բնակիչ⁴³:

1921 թ. մարտի երկրորդ կեսին Ախալքալաք մտան 11-րդ կարմիր բանակի զորքերը: Եթե Կարմիր բանակը Լոռի անցավ Հայաստանից, ապա Ախալքա-

38 1920 թ. թուրք-հայկական պատերազմին և իր մասնակցությունը բերեց Ջավախքի հայությունը (տե՛ս է. Ա. Զոհրաբյան, Նշվ. աշխ., էջ 179):

40 Քեմալա-վրացական գաղտնի կապերի մասին տե՛ս է. Ա. Զոհրաբյան, Նշվ. աշխ., էջ 150—152: Ի դեպ, վրաց բոլշևիկները՝ Ի. Ստալինը, Բ. Մդիվանին և ուրիշներ Ջավախքը թուրքերին հանձնելու և դրանով այն հայաթափելու իրենց մոտեցումներով չէին տարբերվում վրաց մենշևիկներից: Նրանք 1920 թ. վերջին հայտնում էին, որ առանձնապես դեմ չեն Ախալքալաքի և Ախալցխայի գավառները դաշնակից Թուրքիային հանձնելուն (տե՛ս ՀՀ Հասարակական-քաղաքական կազմակերպությունների փաստաթղթերի Կենտրոնական պետական արխիվ (ՀՀ ՀԳԿՓ ԿՊԱ), Հավաքածու 1, գ. 2):

41 ՀՀ ՆՊՊԿԱ, ֆ. 114, ց. 2, գ. 3, թ. 132: Ջավախքի հարցում վրացիների գործելակերպը պատկերավոր է ներկայացված ժամանակի փաստաթղթերում. «Վրաց կառավարությունը իր որով մեղ ենեղում էր ըստ ամենայնի,— կարդում ենք Թիֆլիսում Հայաստանի ներկայացուցչին գրած չավախքի մի խումբ մտավորականների նամակում,— բացի այդ, երբ երկիրը իրենց էր մնում, դալիս տիրում էին, իսկ երբ թուրքն էր գալիս, հանձնում էին նրան ու հեռանում...» (ՀՀ ՆՊՊԿԱ, ֆ. 114, ց. 2, գ. 46, թ. 65—66):

42 Ա. Մելեքեյան, Ջավախքի Գողգոթան (Ազատամարտ, 24.IV.1992, էջ 12):

43 Նույն տեղում:

լաք մտավ Վրաստանից՝ Բորժոմ-Ախալցխա երթուղով⁴⁴, հանգամանք, որը քիչ գեր շխաղաց հետագայում նրա պատկանելության հարցի վճռման տեսանկյունից:

Թուրքական զորքի հեռանալուց հետո ավելի հաճախակի դարձան ջա-վախքցիների գիմում-խնդրագրերը՝ ուղղված Խորհրդային Հայաստանի, Վրաստանի հեղկոմներին, Կարմիր բանակի ղեկավարությանը, ինչպես նաև զանազան այլ ատյանների՝ գավառը Խորհրդային Հայաստանին կամ Ռուսաստանին միացնելու վերաբերյալ: Նրանցից մեկում, գրված ապրիլի 23-ին, Սուլդա, Մրադովալ, Դադեշ, Վաչիան, Կարծախ գյուղերի ներկայացուցիչները Վրաստանում Հայաստանի ներկայացուցչին հայտնում էին. «Մենք խնդրում ենք, որ մեր գավառը, որի 80000 բնակչությունից 60000-ից ավելին հայեր են, ...միացնենք Հայաստանի Հանրապետության: ...եթե մեր երկիրը չմիանա Հայաստանի հետ, որով ուղիղվում ենք կոտորածից..., ճնշումից, ևս առավել, եթե մեր երկիրը չդառնա Սովետական Ռուսաստանի մասը և մեր գրխից չվերանա թուրքական յաթաղանը, մենք այլևս անկարող ենք մնալ մեր հայրենիքում, որ այս քանի տարի է, վերածվել է դժոխքի, և մենք ստիպված ենք գաղթելու Ռուսաստանի խորքերը...»⁴⁵:

1921 թ. գարնանից Անդրկովկասի նորաստեղծ խորհրդային հանրապետությունների միջև բազմաթիվ վիճելի տարածքների թվում դրվեց նաև Ախալքալաքի ու նրան հարակից հրամի (Մալկայի) շրջանների պատկանելության հարցը: Այդ խնդիրների համար 1921 թ. մայիսի 2-ին Ռուսաստանի կոմունիստական (բոլշևիկների) կուսակցության Կալբյուրոյի ստեղծած հատուկ հանձնաժողովը հունիսի 25—27-ին Թիֆլիսում հրավիրեց իր անդրանիկ նիստը՝ Ս. Կիրովի նախագահությամբ: Վրաստանը ներկայացնում էին՝ հանձնաժողովի 2, Ադրբեջանը՝ 3, Հայաստանը՝ 1 անդամ (Ալ. Բեկզադյան): Առաջին իսկ նիստում Բեկզադյանը, նշելով ցարիզմի կողմից անցկացված վարչական բաժանման անարդարացիությունը և Խորհրդային Հայաստանի ծանր վիճակը, հանձնաժողովի անդամներին խնդրեց հայկական հոծ բնակչություն ունեցող Ախալքալաքի գավառը (72%-ը՝ հայեր), Լոռին և Լեռնային Ղարաբաղը (94%-ը՝ հայեր) զիջել Հայաստանին: Սակայն նա միայնակ մնաց հանձնաժողովի վրացի և ադրբեջանցի մեծամասնության հանդեպ (վերջիններիս միացավ Կիրովը), որոնք Վրաստանում և Ադրբեջանում հակահեղափոխական տարրերի աշխուժացման համար հող չստեղծելու պատրվակով, մերժեցին տարածքային փոփոխությունների մասին Բեկզադյանի առաջարկը: Վերջինս պահանջեց հարցի վերջնական լուծումը տեղափոխել ՌԿ(Բ)Կ կենտկոմի Կալբյուրոն⁴⁶:

Հայաստանի ղեկավարությունը մասնագետների և զիտակ մարդկանց հանձնարարեց վիճելի տարածքների վերաբերյալ կազմել տեղեկանքներ: Խորհրդային Հայաստանի արտգործոցն Ա. Մուսվյանի հանձնարարությամբ Պ. Աբելյանը 1921 թ. հուլիսին Ախալքալաքի մասին ներկայացրեց մի ընդարձակ փաստաթուղթ⁴⁷, որտեղ պատմական, աշխարհագրական, ժողովրդագրական և տնտեսական հայեցակետերից հանգամանորեն հիմնավորում էր Ախալքալաքը Հայաստանին միավորելու հայ ժողովրդի արդարացի ձգտումը⁴⁸:

44 Երբ Կարմիր բանակը մտավ Ախալքալաք, այնտեղ կանգնած էր բոլշևիկների դաշնակից բեմալական զորքը, որի հետ ոչ մի ընդհարում չեղավ: Ավելին, մինչև գավառից դուրս գալը՝ ապրիլ ամիսը, թուրքական զորքը Կարմիր բանակի զորամասերի հետ նյութական նոր վնասներ հասցրեց Զավախքի բաղմաշարչար բնակչությանը:

45 ՀՀ ՆՊՊԿԱ, ֆ. 114, ց. 2, գ. 46, թ. 66: Այս փաստաթղթի ընթերցումից դժվար չէ նկատել ախալքալաքցիների Հայաստանին միանալու հաստատակամ ձգտումը և ուսամետ կեցվածքը:

46 С. В. Хармандарян, Ленин и становление Закавказской федерации, Е., 1960, с. 101—102.

47 Տե՛ս ՀՀ ՆՊՊԿԱ, ֆ. 114, ց. 2, գ. 3, թ. 122—134:

48 Զավախքը Հայաստանին պատկանելու լուրջ փաստարկներով աշխատություն է Ռ. Տեր-Մինասյանի «Ախալքալաքի պայքարը հոգվածը (տե՛ս Դրոշակ, Փարիզ, 1926, № 1):

«Ջավախքի հայութունը,— գրում էր այդ զեկուցագրում Արելյանը,— մենշն-վիկյան կառավարությանը տաճկականից վատ է համարում: Նրա աչքը այն-պես է վախեցել, որ ոչ մի վրացական կառավարութուն չի ուզում...: Այս է ճշմարտութունը: Ախալքալաքցին ուզում է, որ Ախալքալաքը լինի իսկական, թուրքի հարձակման համար հավիտյան անմատչելի՝ Ռուսաստան. եթե այդ էլ չեղավ, նա ուզում է իր բախտը կապել Հայաստանի հետ, և նա այժմ ուզում է իհանալ Սովետական Հայաստանին»⁴⁹: Արելյանն անընդունելի էր համարում որևէ ինքնավարութուն: Նա համոզված ասում էր, որ Ջավախքը Մալկայի հետ ծայրահեղ դեպքում պետք է ունենա ինքնավարութուն՝ Հայաստանի հովանա-վորությամբ⁵⁰:

1921 թ. հուլիսի 7-ին ՌԿ(Բ)Կ Կալբյուրոյի պլենումը Ի. Ստալինի մաս-նակցությամբ քննարկեց Հայկական և Վրացական խՍՀ-ների միջև վիճելի հա-մարվող լոռվա և Ախալքալաքի գավառների հարցերը: Ձայների 6 կողմ, 1 ձեռն-պահ հարաբերակցությամբ որոշվեց լոռու Ձեզոք գոտին միացնել Հայաս-տանին, իսկ Ախալքալաքի ու Նուրմի (Մալկայի) շրջանները Հայկական խՍՀ-ին միացնելու հարցը տեղափոխել Վրաստանի կոմկուսի կենտկոմ և վերջինիս եզ-րակացությունը ներկայացնել Կալբյուրոյի պլենումի քննարկմանը⁵¹: Դժվար չէ կոհհիշել, որ վրաց բուլշևիկների հայեցողությանը թողնված հայկական կողմի պահանջը կմերժվեր: Եվ իրոք, հուլիսի 16-ին Վրաստանի կոմկուսի կենտկոմի քաղբյուրոն անընդունելի համարեց Նուրմի գոտին Հայաստանի առաջարկը՝ իր որոշումը հիմնավորելով Թիֆլիսի հետ այդ գավառների տնտեսական կապվա-ծության շինծու և անհամոզիչ պատճառաբանությամբ և ինչ-ինչ քաղաքական նկատառումներով⁵²: «Ջարմանալի» զուգադրիպությամբ, ճիշտ նույնպիսի «փաստարկներով» մի քանի օր առաջ, Կալբյուրոյի հուլիսի 5-ի որոշմամբ Հա-յաստանից անջատվել և Ադրբեջանին էր տրվել հայկական մեկ այլ երկրամաս՝ Լեռնային Ղարաբաղը: 1921 թ. հուլիսին վրաց-ադրբեջանական համերաշխու-թյունն ընդդեմ Հայաստանի ակնհայտ էր: Պատմական Ջավախքը այսպես տրվեց Վրաստանին:

1918—1921 թթ. հայրենիքի հետ Ջավախքի միավորման խնդիրը մնաց չլուծված, հիմնականում հետևյալ պատճառներով: Հայաստանի Հանրապետու-թյունը, առաջնային համարելով Արևմտյան Հայաստանի միացման խնդիրը, անհրաժեշտ ջանադրություն հանդես չբերեց Անդրկովկասում Վրաստանի ու Ադրբեջանի բռնազավթած հայկական տարածքների հարցում: 1918 և 1921 թթ. թուրքական ներխուժումների հետևանքով Ջավախքի հայ բնակչության մոտ կեսը՝ ավելի քան 40 հազ. մարդ, զոհվեց, գավառը հասավ տնտեսական լիա-կատար անկման, հանգամանքներ, որոնք խոչընդոտեցին հայրենիքի հետ միա-վորվելու ուղղությամբ հայ բնակչության մղած պաշարի ծավալմանը: Ան-շուշտ, իրենց բացասական ազդեցությունն ունեցան նաև վրաց կառավարու-թյան կոշտ դիրքորոշումը, Անգլիայի երկդիմի քաղաքականությունը, 1920 թ. թուրք-հայկական պատերազմը, 1921 թ. փետրվարի վերջին՝ Վրաստանի խոր-հրդայնացման շրջանում բեմադրականների կողմից ինչպես Ջավախքի, այնպես էլ նրա հարևան Ալեքսանդրապոլի գավառի բռնազավթված վիճակը և այլն⁵³:

1921 թ. հուլիսի կեսերին ջավախահայությունը, իրազեկ դառնալով Կալ-բյուրոյի և Վրաստանի կոմկուսի կենտկոմի քաղբյուրոյի վերոհիշյալ որոշում-ներին, բազմաթիվ նամակ-բողոքներ հղեց Մոսկվա, Թիֆլիս, Երևան: Վրաց

49 ՀՀ ԴՊՊԿԱ, ֆ. 114, ց. 2, գ. 3, թ. 133:

50 Նույն տեղում, թ. 133ա:

51 ՀՀ ԶԳԿ ԿՊԱ, Հավաքածու 1, գ. 7, թ. 45:

52 Նույն տեղում, թ. 43:

53 Եթե Կարմիր բանակը 1921 թ. հունվար-փետրվարին Երևանից մտնել Ալեքսանդրապոլ, ապա Ախալքալաք, անկասկած, և Շիրակում թուրքերի կողմից հայ բնակչության կոտորածներն ու կողոպուտն այդպիսի ծավալներ չէին ընդունի, և կբացառվեին բեմադրականների մուտքը Ջա-վախք, ինչպես նաև գավառը Հայաստանին միացնելու հայ բուլշևիկների (Ալ. Բեկդադյան, Ա. Մուսկյան, Ալ. Մյասնիկյան և այլք) ջանքերը կարող էին հանգեցնել ցանկալի արդյունքի:

հեղկոմը կարծես հատուկ ավելի շիկացրեց մթնոլորտը Ախալքալաքի հեղկոմի նախագահի պաշտոնից աղատվեց հայտնի բոլշևիկ, կարմիրբանակային, ախալքալաքցիների շրջանում մեծ հեղինակություն վայելող Առուստամովը՝ Նորան պաշտոնում վերականգնելու ախալքալաքցիների բողոքները մնացին անհետևանք, և «Ընկ. Առուստամովը, — գրում էին այդ օրերին Վրաստանում հայկական առաքելությանը ջավախքցիները, — ստիպված հեռացավ Ախալքալաքից՝ ժողովրդյան ամենաանկեղծ ցույցերի տարափի տակ»⁵⁴։ Շուտով գավառի միլիցիայի պետ նշանակվեց ժողովրդին առելի Ս. Նադիրաձեն՝ մենշևիկյան տիրապետության շրջանում հատուկ պատժիչ ջոկատի ղեկավարներից մեկը։ Երբ ժողովրդի ճնշման տակ տեղի հեղկոմը նրան աղատեց պաշտոնից, Թիֆլիսի վրաց բոլշևիկները, Նադիրաձենին օժտելով ավելի լայն լիազորություններով, վերադարձրեցին Ախալքալաք։ Ժողովրդի նոր բողոքներին հետևեց հատուկ հանձնաժողովի ժամանումը։ Հանձնաժողովի որոշմամբ ձերբակալվեցին մի խումբ մարդիկ, այդ թվում՝ գավառում հայտնի հայ բոլշևիկ, հեղկոմի անդամ Մնոյանը, և ուղարկվեցին Թիֆլիս՝ Զեկա (Արտակարգ հանձնաժողով)։ Մեկ ամիս անց Ախալքալաք ժամանեց նոր արտակարգ հանձնաժողով, որը «աղ-գայնամուլ» գործունեության մեղադրանքով այս անգամ էլ ձերբակալեց ու Թիֆլիս ուղարկեց գավառում խորհրդային իշխանության հաստատման համար շարժման ակտիվիստ, Ախալքալաքի հեղկոմի հիմնադիր անդամներից մեկին՝ կարապետ Ղազանջյանին։ Ուշագրավ է, որ վերջինս 1921 թ. փետրվարին, լի-նելով 11-րդ կարմիր բանակի վաշտերից մեկի հրամանատար, աչքի էր ընկել վրաց մենշևիկներից Լոռու ազատագրման համար մղված մարտերում։

Հայ կոմունիստների կադրային ջարդին զուգընթաց, 1921 թ. ապրիլ-հուլիսին իրականացվեցին հայ գյուղացիությանն ունեզրկելու միջոցառումներ։ Ամեն կերպ սիրաշահվում էր տեղի թուրք բնակչությունը, որն ակտիվորեն մասնակցել էր հայերի կոտորածներին ու թալանին և խիստ հարստացել թուրքական երկու արշավանքների ժամանակ հայերից թալանված ունեցվածքի հաշվին⁵⁵։

Այսպես թուրքական երկու արշավանքների շրջանում տասնյակ հազարա-վոր զոհեր տված, վրացական տիրապետության շրջանում զանազան հալածանքների ենթարկված ախալքալաքցի հայերը 1921 թ. գարնան ու ամռանն էլ հայտնվեցին վրաց բոլշևիկների սանձազերծած նոր ազգայնամուլ ձեռնարկում-ների ոլորտում։ Պատահական չէ, որ որոշ գյուղերի (հատկապես կաթուղիկա-կան) ներկայացուցիչներ այդ օրերին քայլեր էին անում իրենց համագյուղա-ցիներին Ռուսաստան գաղթեցնելու ուղղությամբ։ Առանձին գյուղացիներ ար-դեն բռնել էին գաղթի ճանապարհը։ Խորհրդային Վրաստանի կառավարու-թյունը, անհանգստացած գավառի ամայացման վտանգից, հատուկ դեկրետով հայերին արգելեց հեռանալու իրենց բնակավայրերից⁵⁶։

Հատկանշական է, որ այդ օրերին Խորհրդային Հայաստանի իշխանու-թյունները ախալքալաքցիների գրած բազմաթիվ նամակ-խնդրագրերում, ո-րոնք հնարավոր չէ ընթերցել առանց հուլզի և վրդովմունքի, Ախալքալաքում ստեղծված մղձավանջային իրավիճակից դուրս գալու միակ միջոց էին համա-րում գավառի միացումը Հայաստանին։ Դրանցից մեկում կարդում ենք. «...որ-պեսզի վերացվի Զավախեթիայի բլուկադան, ...որպեսզի կանգ առնի արտա-կարգ կոմիսարների այցը, որպեսզի վերջ տրվի ամենայն տեսակ տղայական կամայականության և սրբագործված ալան-թալանին, միայն մի միջոց կա, որը և ամբողջ գավառի բնակչության 75% կազմող հայ ազգաբնակչության տենչն ու փափագն է. այն է՝ միացնել Ախալքալաքի գավառը իրեն հարազատ Սովե-տական Հանրապետության հետ»⁵⁷։

⁵⁴ ՀՀ ՆՊՊԿԱ, ֆ. 114, ց. 2, գ. 24, թ. 75։

⁵⁵ Նույն տեղում, թ. 75ա—76 և գ. 46, թ. 65—66։

⁵⁶ Նույն տեղում։

⁵⁷ Նույն տեղում։

1921 թ. հունիսի 7-ի ՌԿ(Բ)Կ Կապիտուլյոյի և Վրաստանի կոմկուսի կենտկոմի բյուրոյի հունիսի 16-ի որոշումներից հետո էլ հայ բոլշևիկների ազգային թևի մի շարք ներկայացուցիչներ որոշ փորձեր կատարեցին Ջավախքի (ինչպես նաև Լեռնային Ղարաբաղի) ենթակայության հարցը վիճարկելու ուղղությամբ: Ախալքալաքից հայ բնակչության զանգվածային արտագաղթը կանխելու, նրա վրդովմունքը մեղմելու, խնդրի լուծման ուղիներ գտնելու նպատակով Ախալքալաքի գավառ այցելեց հայհեղկոմի նախագահ Ալ. Մյասնիկյանը: Նրա նախաձեռնությամբ մի խումբ հայ գործիչներ 1922 թ. ներկայացրին նախագիծ՝ Ախալքալաքի գավառից և Բորչալուի հայաբնակ գյուղերից Վրացական ԽՍՀ կազմում մեկ հայկական ինքնավար վարչամիավոր ստեղծելու մասին: Սակայն վրաց սերտական շրջանակները, մտավորականության ներկայացուցիչներ (հատկապես պատմաբան Ի. Գ. Ջավախիշվիլին) սվիններով ընդունեցին այդ նախագիծը՝ այն դիտելով իբրև Վրաստանն անդամահատելու քայլ և 1923 թ. հասան նրա մերժմանը:

Ինչևէ, սահմանային հարցերում մնալով միայնակ խորհրդային Ադրբեյջանի ու Վրաստանի՝ ավելի ազդեցիկ բոլշևիկների և նրանց աջակցող կենտրոնի առջև, խիստ թուլացած Հայաստանի ղեկավարությունը, ի վերջո տեղի տրվեց: Զանգվածային բռնամիջոցների շնորհիվ խորհրդային իշխանությանը հաջողվեց առժամանակ լռեցնել ջավախահայությանը՝ նրա մեջ խեղդելով Հայաստանին միանալու ձգտումը:

Նախկին Ախալքալաքի գավառի մեծ մասից կազմվեց նույնանուն վարչական շրջանը: Հյուսիսային գյուղերից Տաթաղուրին, Մուխտը և Զխարուան մտցվեցին Բորժոմի, իսկ Դամալան՝ ավելի ուշ կազմավորված Ասպինձայի շրջանների մեջ: 1930 թ. Ախալքալաքի շրջանից անջատվեց նրա հարավ-արևելյան մասը՝ կազմելով Բոգդանովկայի (այժմ՝ Նինոծմինդա) շրջանը:

Խորհրդային իշխանության տարիներին քաղաքական ու սոցիալ-տնտեսական լծակների անբարենպաստ ներգործության հետևանքով սկսված բնակչության արտահոսքը դարձավ Ջավախքի ժողովրդագրական իրադրությունը բնորոշող երևույթ: Այդ առումով պատահական չէր, որ բնակչության տոկոսային հարաբերության տեսակետից, ի թիվս հայկական այլ տարածքների, երկրորդ աշխարհամարտի տարիներին Ախալքալաքն ունեցավ ավելի մեծ մարդկային կորուստներ: Բավական է նշել, որ պատերազմի օրերին բանակ զորակոչված 12684 ախալքալաքցիներից զոհվեց (մասամբ անհետ կորածներ) 7788-ը, այսինքն՝ 61,4%-ը⁵⁸: էթնիկական «մաքրագարուման» ենթարկվեցին նաև մեսսիսթի թուրքերը, որոնց, դավաճանության մեղադրանքով, Ստալինը 1944 թ. ամռանը Ախալցխայի, Ագիդենի, Ասպինձայի ու Ախալքալաքի շրջաններից աքսորեց Միջին Ասիա: Տեղի հայերին արգելվեց զբաղեցնել թուրքերից դատարկված գյուղերը: Իմերեթիայից զանգվածաբար այս շրջաններ տեղափոխվեցին վրացի վերաբնակիչներ, որոնց կառավարությունը տեղավորեց մեսսիսթիների բնակավայրերում: Վրաստանի ղեկավարության ժողովրդագրական այդ միջոցառման հետևանքով հայաշատ Ախալցխայի և Ախալքալաքի շրջանների միջև ի հայտ եկավ վրացաբնակ Ասպինձան: Միևնույն ժամանակ, 1946—1949 թթ. զգալի թվով հայեր Վրացական ԽՍՀ հայաբնակ շրջաններից, այդ թվում՝ Ջավախքից, աքսորվեցին Ալթայի երկրամաս և Սիբիր:

1950—1970-ական թվականներին տնտեսական ու քաղաքական շարժառիթներով հայ բնակչության արտահոսքը Հայկական ԽՍՀ, Հյուսիսային Կովկաս և նախկին ԽՍՀՄ հանրապետություններ մեծ չափեր ընդունեց: Ահա թե ինչու, բարձր ծնելիությամբ և բնտանիքների բազմանդամությամբ աչքի ընկած Ախալքալաքի և Բոգդանովկայի շրջաններում (որոնք միասին հիմնականում

⁵⁸ Ա. Մելիքյան, նշվ. աշխ., էջ 12: Մեծ Հայրենականին ախալքալաքցիների մասնակցության և ունեցած զոհերի մասին սույն տեղեկությունները վերցված են Ախալքալաքի զինկոմիսսիայի տիպի:

կազմում էին նախկին Ախալքալաքի գավառի կամ պատմական Վերին Ջավախքի տարածքը) 1989 թ. բնակչության ընդհանուր թիվը հասավ սոսկ 1917 թ. մակարդակին՝ 105 հազար մարդ:

1989 թ. ապրիլին Աշարիայում տեղի ունեցած երկրաշարժից անօթևան մընացած կամ մասնակիորեն տուժած աշարներին վրաց կառավարությունը շրջապաղեց բնակեցնել Ախալքալաքի վրացական մի քանի (Կոթեիա, Հոկամ, Գոգաշեն, Չունչխա և այլն) և Բողդանովկայի ուսումնական կենտրոնների գյուղերում՝ վերաբնակիչների համար կառուցելով երկհարկանի առանձնատներ: Խորհրդային իշխանության յոթ տասնամյակների ընթացքում Ախալքալաքն ու Բողդանովկան այդպիսի մեծ ծավալի պետական շինարարություն չէին տեսել: Այդուհանդերձ, Ջավախքի ժողովրդագրական իրավիճակը փոխելու այդ հերթական քայլն արդյունք չտվեց: Բնակչության ծանր պայմանները աշարների զգալի մասին ստիպեցին վերադառնալու իրենց նախկին բնակավայրերը: Այսօր պատմական Ջավախքն իր երկու շրջաններով, հիմնականում հայաբնակ մոտ 100 գյուղերով և ավելի քան 100 հազար բնակչությամբ (94%-ը՝ հայեր) Հայաստանի Հանրապետության տարածքից դուրս գտնվող ամենամիատարր հայաբնակ երկրամասն է՝ ինչպես Լեռնային Ղարաբաղի հանրապետությունը, և վերջինիս պես շարունակում է ապրել իր հայաշունչ և հայեցի կյանքով:

ПРОБЛЕМА ДЖАВАХКА

А. А. МЕЛКОНЯН

Резюме

С мая по ноябрь 1918 г.—в период оккупации турецких войск, в результате массового истребления, начавшегося голода и эпидемий среди беженцев, Ахалкалакский уезд (исторический Джавахк) потерял 40% своего армянского населения. Правительство Грузии не помогло ахалкалакским беженцам, нашедшим приют в лесах Бакуриани и Цалка, более того, после ухода турецких войск из уезда (в октябре-ноябре 1918 г.), начало непримиримую борьбу за Ахалкалак и Лори.

После армяно-грузинского конфликта, на протяжении 1919—1920 гг., проблема Джавахка явилась предметом обсуждений дипломатических кругов и специальных комиссий двух республик.

Она вновь появилась на повестке дня после советизации Закавказья весной и летом 1921 г. 7 июля 1921 г. вопрос Ахалкалакского и Храмского (Цалского) районов, населенных преимущественно армянами, был оставлен на усмотрение ЦК КП Грузии, что тем самым предприняло принадлежность этих территорий. Не случаен тот факт, что Политбюро ЦК КП Грузии 16 июля 1921 г. сочло неприемлемым предложение Армении о включении Ахалкалакского уезда в состав Армянской ССР, мотивируя свое решение экономическими и политическими соображениями.

Летом 1921 г. большевистское руководство Грузинской ССР установило в Ахалкалакском уезде жесткий военно-политический режим, пытаясь сломить «сепаратистские» устремления армянского населения.

До 1923 г. попытки армянских кругов создать армянскую автономию в составе Грузии оставались безрезультатными.